

Ik kom terug

door Jos Borré

Achtergronden en uiterlijke beschrijving

De roman *Ik kom terug* van Adriaan van Dis (Bergen, 1946) verscheen op 6 november 2014 bij Atlas Contact. Het boek telt 58 genummerde hoofdstukken, sommige niet langer dan een pagina. Op het omslag staat een tekening van een aarden kruik en een spade waarmee hij is opgegraven uit een stuk omgewoelde aarde. De uitlopers van de twee voorwerpen vormen een lijnenspel dat het profiel van een vrouw afbeeldt. De spade verwijst naar het graven van de auteur in het verleden van zijn moeder, de kruik naar haar moeilijk te ontgraven verleden, en wellicht naar de kist met parafernalia uit haar verleden waar de moeder en de zoon in het eerste hoofdstuk om vechten.

Twee motos gaan aan het verhaal vooraf: 'You must sacrifice your family on the altar of fiction' van David Vann en 'All sorrows can be borne if you put them into a story or tell a story about them' van Karen Blixen. Hiermee wijst Van Dis naar het semi-autobiografische karakter van dit boek, dat hij toch expliciet als 'roman' benoemt. (Op p. 157 citeert hij Jules Renard, een Franse schrijver die zijn moeder haatte, verwijzend naar de dubbelzinnige verhouding tussen waarheid en fictie: 'De kunst is er om de waarheid te vervalsen', en 'De waarheid zit alleen in de verbeelding. De keuze uit de waarheid zit in de waarneming. Een dichter is een waarnemer die onmiddellijk herschept'.)

In een 'Disclaimer' achteraan meldt Van Dis dat de in het boek optredende verre familieleden 'naar mijn hand' gezet zijn. 'En mijn moeder? Lijkt ze op de vrouw zoals anderen haar hebben gekend? Ik schrijf over de indruk die zij op mij heeft achtergelaten. Hetzelfde geldt voor haar kinderen.'

Deze reserve en de gekozen citaten geven aan dat Van Dis de naweën van het leven in een ontwricht familieverband heeft willen omzetten in een geromantiseerd verhaal, in wezen dus fictie. ('Van de moeilijke relatie met mijn moeder heb ik nu een verhaal gemaakt waarmee ik verder kan, ook al is het niet altijd

waar, verklaarde Van Dis in een interview met Annet de Jong. De deal tussen de moeder en de zoon, 'Jij een verhaal, ik een pil', hij probeerde zodoende de herinnering aan het verleden draaglijk te maken en het op die manier verwerkt te krijgen. Bos Theatervoorstellingen maakte van *Ik kom terug* in 2015 een voorstelling, met Adriaan van Dis en Olga Zuiderhoek, in een regie van Michiel van Etrp. De roman werd bekroond met de Libris Literatuurprijs 2015. In juni 2016 verscheen de zesentwintigste druk. *Ik kom terug* werd vertaald in het Duits, Frans, Tsjechisch, Afrikaans en Arabisch.

Inhoud

In het eerste hoofdstuk vechten – letterlijk – de moeder en de zoon, die dan zesten is en onhoudbaar nieuwsgierig, om een kist waar de moeder heel geheimzinnig over doet. Op zijn negentienende gaat hij zijn eigen weg, bezwaard door haar ambivalente moederlijke. Als ze vijftienachtig is gaat ze in een rusthuis wonen. Op een dag maant ze haar zoon haar te komen opzoeken. Ze wil op haar achttiennegentigste verjaardag met hem naar de streek van de suikerbittercentelers, in Zeeland, waar ze vandaan komt. Maar omdat ze levensmoe is, wil ze ook dat hij haar de nodige pillen bezorgt. Hij is erop uit om haar nog uit te horen over haar leven. Ze sluiten een deal: 'Jij een verhaal, ik een pil.'

Van dan af vertelt ze hem, aan de hand van foto's en spontane herinneringen, in flarden over haar leven, nu eens onwillig, dan weer spraakzaam, en maakt hij notities die hij later uitwerkt. Komen aan de orde: de terugkeer, na de oorlog, naar de boerenfamilie van de moeder met de drie gekleurde dochters en een nieuwe man, de gespannen familieverhoudingen, een bezoek aan Londen in 1962 om een lezing van een geadoreerde swami bij te wonen, een auto-ongeval in de tropen dat haar blijvende buikklachten bezorgde, belevenissen op afgezonderde plekken in Indië waar haar man just naartoe gestuurd is, de moeilijke omgang met de Indische bedienden. Voorts haar ontmoeting, diep in het binnenland, met een Duitse dokter, Carl, tijdens de vele keren van justus afwezigheid, de 1.289 dagen in het interneringskamp van de Japanners, de dreiging van de nationalisten na de bevrijding, de ontmoeting met haar tweede man, en opnieuw met de Duitse dokter Carl tijdens de reparatie, die haar een brief geeft, een gruwelijk verslag van de laatste weken dat hij werkte aan de 'doden-spoorlijn', de moeilijke aanpassing aan het leven in Nederland, enzovoort.

De zoon is uit Parijs teruggekeerd en woont nu in de Achterhoek. Omdat de afstand naar het rusthuis hem te zwaar valt, huurt hij er een gastenkamer. Als hij merkt dat zijn moeder fysiek steeds verder aftakelt, laat hij zijn halfzus uit Italië overkomen. Op een literair festival in Parijs krijgt hij van haar het bericht dat hun moeder overleden is. Voor de eerste trein vertrekt vindt hij in alle vroegte enige troost op een terras waar hij zich met enkele andere deelnemers aan het festival bedrinkt. Op de uitvaart laten zoon en dochter naar de wens van de moeder oerwoudgeluiden horen: ruisende rivieren, zware moessonregens, een 'tropenolkest' van dieengeluiden. Na afloop vinden ze de sleutel van de kist, maar die blijkt zo goed als leeg.

Interpretatie

Verteller

De ik-verteller laat zich zonder omwegen identificeren als de schrijver Adriaan van Dis, door verwijzingen naar zijn vroeger werk over zijn ouders, als 'de schatbewaarder van hun trauma's', of naar lezingen als auteur waar hij bij gelegenheid door familieleden met zijn naam wordt aangesproken. Toch moet ook hij als een personage worden gezien, dus niet als de auteur Van Dis, maar als de zoon van de moeder.

Personages

Op de eerste plaats is het hem om een portret van die moeder te doen, met haar soms dramatische ervaringen die haar gemaakt hebben tot wie zij geworden is: een krantige, zelfredzame, eigenzinnige oude dame, helder, gevat, gedecideerd. Ze wil dat haar zoon haar verwent met lekkernijen, maar alleen de koekejes en bonbons van Huize van Laack zijn goed genoeg, en die voert ze ook wel eens aan de mussen. Ze wil niet verzorgd worden, ze jaagt een assistente met een schoen haar kamer uit en communiceert met de verpleging door middel van briefjes die ze onder haar gesloten deur schuift. Ze stapelt de onbetaalde rekeningen op, inclusief die van het rusthuis, en scheldt op iedereen die zich ermee bemoeit. En nu wil ze dringend een einde aan haar leven maken.

Achter haar laconieke trots en provocerende dwarsliggerij schuilen echter emoties waar ze niet mee te koop wil lopen: ze sluit zich af voor anderen uit angst voor intimiteit, ze wil geen kwetsbaarheid tonen of erkennen. Haar zoon heeft haar altijd verweten dat ze afstandelijk, afwezig en koel was. En nu ze eindelijk bereid is om met hem over haar verleden te praten, meent hij nog dat de 'kokerre tu' probeert hem met haar flinke verhalen weg te leiden van dat wat ze kennelijk verborgen wil houden. Want ze koestert een geheim, stelt de zoon vast. Dat blijkt uiteindelijk niet haar flit met de Duitse arts te zijn, maar met diens broer, die

haar in Nederland opzoekt en die wel mag zien wat er in de kist zit. Of schuilt het geheim nog elders? Arjan Peters suggereert dat dokter Carl iets te maken kan hebben met een miskraam die ze onverwacht eens vermeldt, maar waarover ze niets meer vertelt. Cruciaal in de omgang met dokter Carl is de brief die hij haar bij de reparatie heeft gegeven, en die ze ondanks zijn aandringen niet vernietigd heeft. Hij beschrijft daarin de ellende die de krijggsgevangenen doormaken, implicerend dat de betrokkenen er voor de rest van hun leven door getekend zullen zijn. Als de moeder later geconfronteerd wordt met de gewelddadigheid, onhandelbaarheid en zelfs krankzinnigheid van haar man, vindt ze in die brief begrip voor hem, haar 'zwakke man'. Maar in die lijdzaamheid heeft ze zich ook afgesloten van haar kinderen. Door heel deze achtergrond ziet de zoon zijn conflict met zijn vader nu ook door een andere bril.

Personages

Want naast de gemoedsgesteldheid van de moeder komt ook de van de zoon ruim in beeld. Hij erkent dat hij altijd drittig geweest is, maar op zijn beurt ook worstelde met angst, eenzaamheid en afzijdigheid. Hij stelt vast dat hij woede opkropte. Tot nu toe verwijft hij zijn moeder dat ze afstand van hem nam, zelfs terugdeinsde voor aanrakingen, en dat ze hem niet beschermde tegen de losse handen en de woede-uitbarstingen van zijn vader. Acht jaar lang is hij in therapie geweest. En al heeft hij nu te doen met zijn moeder, als ze boosaardig tweespalt probeert te zaaien tussen hem en haar dochter kan hij haar ook nog altijd een 'soms

*Thema's /
Personages*

oprecht slecht mens' noemen. Waarom wil hij over haar schrijven? Omdat ze me altijd buiten had gesloten, vertelt hij de therapeut. Omdat hij haar 'wil openbreken (haar pijn doen, ze moest voelen wat ik voelde...)', in zijn fantasie heeft hij haar al een paar keer bij de keel gegrepen, nu wil hij haar op papier ombrengen, met haar aftrekken. Maar hij staat zeer ambivalent tegenover haar, want 'ik ben nog steeds een aanhankelijke zoon op zoek naar een liefhebbende moeder',

Is de focus wel degelijk op de moeder gericht, deze tekst behelst dus ook een diepgaande analyse van het verwade gemoed van de zoon, het resultaat van een heel bewogen jeugd, met een zwaar verstoorde verhouding met zijn vader, en na diens dood met een terughoudende moeder. Daardoor worstelt hij nog steeds met erg tegenspannende gevoelens, gaande van een onvervulde hunkering naar koestering tot wrange haat en verwijt. Zij heeft hem ongenueeslijk besmet, stelt hij, met schuwheid, 'met je afwezigheid'. Maar als ze elkaar nu wat te nabij komen, vluchten moeder en zoon toch weer in paniek van elkaar weg.

De hele onderneming draait voor de zoon uit op een krachtproef. Hij ergert zich aan haar, kritijgt het soms benauwd van

haar of bij haar. Ze bezorgt hem nachtmerries over haar en niet zelden slapeloze nachten, als hij al geen medicijnen moet nemen om zijn hart te laten bedaren. De te hulp geroepen zus moet de spanningen tussen de moeder en de zoon meer dan eens sussen.

Genre

In feite is dit geschiedt voor de zoon een voortzetting, een uitloper van de therapie. Nu hij te weten komt wat zijn vader 'kranekzin' maakte, maar wat altijd verzwegen is gebleven, besef hij dat hij besmet is door de oorlog van zijn vader en die van zijn moeder, en dat die impact nooit meer uit zijn gemoed te wissen is. Niet met begrip. Niet als ik erkende van mijn moeder te houden. Niet door haar verhalen te stelen. 'Ik vocht mijn eigen oorlog', ziet hij in. In de verhalen van zijn moeder vindt hij een verklaring voor zijn drift en wrok, en verheldering van zijn eigen 'zelfbeschadigend gedrag'. In dit opzicht valt de onderneming van de zoon om dit boek over het verleden van zijn moeder te schrijven therapeutisch te noemen voor hem.

Tegelijk merkt hij op dat hij zijn moeder 'in analyse genomen had', met zijn 'hebbertig oor' voor haar herinneringen, 'die haar achtervolgden, waar ze onder leed en die met de jaren een eigen ondeelbaar leven in haar hoofd waren gaan leiden'. Als een the-rapeut probeert hij haar omzichtig te naderen door een jangle van verdrongen herinneringen, halve leugens en opportunistische misleiding.

Structuur

De structuur van dit relaas vertoont de associatieve grilligheid van de therapeutische praktijk. In de uitwerking van de notities in achtereenvolgende hoofdstukken, vaak met onderverdelingen, springt de ik-verteller over en weer naar diverse gebeurtenissen en periodes in zijn moeders en zijn eigen verleden, naar aanleiding van wat zich onvoorzien aandient in hun conversatie. Soms getroost hij zich niet de moeite om ze in een verhalende context onder te brengen: in hoofdstuk 42 verzamelt hij gewoon een aantal losstaande citaten, en in sommige hoofdstukken zijn alinea's met een bijkomende marge afgedrukt: reflecties of herinneringen van de auteur die in een andere dan de verhalende context thuishoren, of buiten die context tot stand zijn gekomen. Veel eerder

geschreven, misschien?

Als de verteller zich in gesprek met zijn moeder ongeduldig toont om tot de essentie door te dringen, vermaant ze hem: 'Het gaat niet om de directe lijn, maar om de spiraal, om het aftasten. Je moet verkennen, niet openbreken. Het raadsel is belangrijker dan het antwoord.' En als hij er zich eens over beklagt dat hij het als een opdracht ziet om in de overloed aan verhalen structuur aan te brengen, stelt ze zich opnieuw als een strenge redacteur op: 'Nee, zo moet je het ook opschrijven, zoals een mens een verhaal vertelt, soms vooruit, soms achteruit, dan is het pas echt.'

Of heeft de auteur deze passage als een handig oratio pro domo ingelas, om de voor zichzelf gestelde opdracht te omzeilen? Bij herhaling legt de zoon zichzelf eerlijkheid in zijn benadering op. Eerlijkheid jegens zijn moeder, maar vooral tegenover zichzelf in deze opdracht. Anders dan zijn moeder wil hij de werkelijkheid niet vertekenen of verdraaien, maar onbevoroordeld tegen het licht houden. Als tegenwicht voor zijn ingebakken wrok en verwijt onderneemt hij daarom in hoofdstuk 32, in evenveel losstaande fragmenten, vijf pogingen om toch ook haar aardige kanten te belichten. Maar evenzeer concludeert hij: 'En toch bleef de afstand.'

Personages /
Composities

In deze schijnbaar lukraak neergeschreven wirwar van gefragmenteerde herinneringen en conversaties komt een calendoscopisch portret tot stand van een vrouw met een beladen verleden en een getroebleerd emotioneel leven, die er letterlijk en figuurlijk voor terugdeinst om aangeraakt te worden. Wel chronologisch komt haar voortgaande fysieke aftakeling in beeld. Ook al is die niet meer om aan te zien en heeft ze bij herhaling haar doodsweens geuit, ze is volgens de Tibetaanse wijsheid die ze omarmd heeft niet klaar om te sterven voor ze zich van alles losgemaakt heeft, van de liefde, de haat, van alles wat je aan de aarde vasthield. Meer dan eens toont ze zich bekommerd om de toestandkoming van wat ze 'ons boek' noemt. Pas als ze door haar verhalen helemaal vrijgemaakt is van haar verleden, als ze is uitverteeld en onthecht, zal ze klaar zijn om na een kort verblijf in 'een kosmische tuin, de tussenswereld waar gestorvenen hun karma lieten bijstellen' in een nieuw en hoger leven te reincarneren.

Titel

De titel *Ik kom terug* slaat onder andere op dit geloof van de moeder in reincarnatie. In de laatste alinea van het boek, nadat ze overleden is, duikt ze opnieuw in levenden lijve op om de notities van haar zoon te lezen en ze goed te keuren.

Na haar dood ontdekken de zoon en de dochter dat hun moeder geen rooie duit meer bezat, een berg onbetaalde rekeningen achterliet en zich eigenlijk geen zorg meer kon permitteren. Ze komen tot de vaststelling dat het haar daar om te doen was: 'Om het geld. Ze moest bezuinigen. Daarom wilde ze dood. Onze moeder stierf uit trots.' De esoterische verheffing haalde het niet van een banaal materialisme.

Stijl

In de sobere registratie van de conversaties met de moeder verwerkt de verteller ook enige luchthigheid, doorgaans met verwijzingen naar haar extravagante gedrag, jaconieke uitlatingen en eigenzinnige trekken. Het is een vorm van milde ironie, waaruit een mix van goedmoedige bewondering en diepgewortelde irritatie spreekt en waarmee hij zich op een zekere afstand van haar opstelt. Ook van andere dingen neemt hij enige afstand, en

(meter).

Vele biografische gegevens uit *Ik kom terug* zijn al bekend omdat ze in eerdere romans (zoals *Nathan Sid*, 1983, *Indische dunen*, 1994, en *Familieziek*, 2002) aan bod kwamen: de moeder van Adriaan van Dis trouwde met de gekleurde officier Just (Justin) van het Koninklijk Nederlands Indisch Leger (KNIL), en trok met hem naar Nederlands-Indië. Daar werden hun drie dochters geboren. Tijdens de Tweede Wereldoorlog werd Just door de Japanez bezetter gevangengenomen en in 1944 onthoofd.

Bij de reparatiering na de oorlog ontmoette de moeder een andere militair, die ook (met zijn tweede voornaam) Just heette, uit Nederlandse ouders in Nederlands-Indië geboren. Hij werd Van Dis' vader. In het repatriantenhuis in Bergen maakten de onthetende van Just (hij was nooit in Nederland geweest) en zijn oorlogs- en kampmaats hem tiranniek en gewelddadig. Dit legde een zware druk op het gezin en vooral op zijn zoon, een zogenaamde bastaard (want zijn ouders konden niet trouwen) die zich, blank en zonder Indisch vertelden, en smalend bejegend door zijn drie gekleurde zussen, zo al een buitenbeentje voelde. Een kist waarin een Nederlands-Indisch vertelden opgeborgen zit, maar waarvan de sleutel zoek is, en die uiteindelijk leeg blijft te zijn, is ook een motief en een metafoor in *Sleuteloog* (2002) van Hella Haasse. Van Jan de Hartog verscheen in 2007 postuum *A view of the ocean* (in 2008 door Irene Ketman vertaald als *Herinneringen aan mijn moeder*), een eerbetoon aan zijn sterke en geëngageerde moeder, die tijdens de Tweede Wereldoorlog eveneens opgesloten zat in een Japans concentratiekamp, en daar steun aan zwakken en verzoenling tussen strijdende partijen wist

te bewerkstelligen. Jeroen Brouwers noemde zich geschonden door de ervaringen als kleuter met zijn moeder in het Japans interneringskamp in *Bezonken rood* (1981).

Ischa Meijer heeft bedenkelijke herinneringen aan zijn immer kiyvende en verwtijtende moeder in *Brief aan mijn moeder* (1998). Mama Tandoori, dominant en veelleisend, in de gelijktijdige roman (2010) van Ernest van der Kwast, lijkt enigszins op de moeder in *Ik kom terug*. Maar ten t Hart rekent in *Magdalena* (2015) via zijn paranoïde en door godsdienst verblinde moeder af met het benepen Nederlandse calvinisme.

Andere moederboeken, doorgaans kort na de dood van de moeder geschreven, getuigen van emotionele erkenning en diepe gehechtheid. Leo Pleyzier laat in *Wit is altijd schoon* (1989) de stem en de taal van zijn moeder nog naklinken terwijl ze opgebard ligt. Ook Tom Lanoye legt in *Sprakeloos* (2009) de nadruk op de dramatische aftakeling van de spraakvaardigheid van zijn moeder. Erwin Mortier verzamelde moedergerichten, bewust-zijnstfragmenten van een zoon die zijn moeder overmeesterd ziet worden door de ziekte van Alzheimer, in *Gestmeld liedboek* (2011). Peter Verhelst wil zijn boek *Voor het vergen* (2018) geen moederboek noemen, maar een hartstochtelijke ode aan het verzet tegen betekenisloosheid en verdriet.

Een buitenbeentje in deze reeks is *Moederwlekkers* (2017) van Arnon Grunberg, met de verbazende onthulling, in de loop van het verhaal, dat de beschreven moeder niet werkelijk de moeder blijkt te zijn.

Waarderingsgeschiedenis

Voor Arie Storm kan *Ik kom terug* op geen enkele kwaliteitsbogen. 'Er zit niets stuwends in', enige urgentie ontbreekt, en het is bovendien geschreven in een 'krakkelmatig Nederlands'. En wat het onderwerp betreft: 'We gaan van cliché naar cliché, meent hij, 'Kitscheriger is niet mogelijk.'

Arjen Fortuin is het daar deels mee eens: 'Het boek is eenzijdig van perspectief, bij vlaggen sentimenteel en het bevat nogal wat clichématige anekdotes, vooral uit Nederlands-Indië.' Maar het is wel 'boeiend tot de laatste bladzijde'. Dat komt doordat dit geen roman is, maar wat de Britten een 'memoir' noemen, en dat lees je met andere ogen. De kracht van *Ik kom terug* schuilt dan in 'de manier waarop Van Dis, onhandig maar oprecht, probeert in contact met zijn moeder te komen'. De moeder 'heeft mon-sterlijke trekken, maar Van Dis zet ook zichzelf in zijn hang naar eerlijkheid, meedogenloos neer'. En hij schrijft het allemaal op

als een observator die het veelzeggende detail niet schuwt, ook als het hem niet flatteert'. Rob Schouten prijst op zijn beurt het observatievermogen van de auteur, en ook hij maakt een aantal kritische opmerkingen, maar 'je kunt niet ontkennen dat hij een meeslepend verteller is. De meeste recensenten roemen de omzichtigte toenaaderingsdans van de twee protagonisten, het venijnige spel van aantrekken en afstoten, met de emotionele tweeslachtigheid en de tactiek van leugens en misleiding. Volgens Dries Muis is *Ik kom terug* 'woedend en dankbaar, met 'gelijke delen rancune en sentiment', een 'indrukwekkend eerbetoon met trekjes van een afrekening'. Moeder en zoon 'houden elkaar in de tang', schrijft Arjan Peters, en ze lijken meer op elkaar dan ze willen:

Allegeel wantrouwend, ijdel, koket, bang zich uit te leveren, toedekkend wat stinkt, leugens inlassend als die een verhaal ten goede komen. [...] En daar zit het zwaartepunt van *Ik kom terug*. De kern geeft zich niet snel prijs, waardoor men zich gemakkelijk vertrekt op de keren dat de schrijver valt voor pathetiek, goedkope alliteraties [...] kitsch en koketterie.

Dit is wel degelijk 'een boek met een knetterende lading. Inderdaad 'een eerlijk en ontroerend testament', meent ook Maria Vlaar, regelijk een 'monument voor een vrouw die alsnog weet op te rijzen uit haar zoons boeken' en 'uiteindelijk een innerlijke zoektocht naar de eigen identiteit van de zoon'. De jury van de Libris Literatuurprijs las 'een roman die emotioneel is zonder pathetisch te worden, intellectueel, maar niet belerend', een 'uitzonderlijke roman die op tragikomische wijze naar de kern van het menszijn graaft'. Marja Prujs zet dit 'moelijke boek' ('de aloude Van Dis-worsteling met de waarheid en de leugen neemt pijnlijke proporties aan'), wat apart in het oeuvre van Van Dis: *Ik kom terug* is 'wél een heel andere roman dan de voorgaande [...]'. De vorm is vrijer, de toon niet zo gecontroleerd'. Jeroen Vullings waardeert deze roman hoger dan *Indische duinen*: 'In dit op zijn moeder en vooral op zichzelf (als som der delen) bevochten, ongemakzuchtige portret roont Adriaan van Dis het beste wat hij literair in huis heeft.'

Voor deze bespreking is gebruikgemaakt van: Adriaan van Dis, *Ik kom terug*, tweede druk, Amsterdam/Antwerpen 2014.

- Dries Mluus, Vloeken, ticren, vechten. In: *HP/De Tijd*, 1-10-2014.
- Johan De Haes, Ik kom terug – Adriaan van Dis. Op: *cobra.be*, 6-11-2014.
- Arie Storm, O, je, een inzicht. In: *Het Parool*, 6-11-2014.
- Arjen Fortuin, Bloedeerlijk afrekenen met mammië. In: *NRC Handelsblad*, 7-11-2014.
- Theo Hakker, Niet alle putdeksels tegelijk. In: *De Twentsche Courant Tubantia*, 7-11-2014. (Interview)
- Annet de Jong, Zucht naar erkenning. In: *De Telegraaf*, 8-11-2014. (Interview)
- Rob Schouten, Van Dis' ontdooid moeder. In: *Trouw*, 8-11-2014.
- Irene Starr, Gekkoide tijger. In: *Elsevier*, 8-11-2014.
- Arjan Peters, Verteller en onderwerp houden elkaar in de rang in boek met knetterende lading. In: *de Volkskrant*, 15-11-2014.
- Maria Vaar, Woede is ook liefde. In: *De Standaard*, 21-11-2014.
- Marja Puijs, De moedermonologen. In: *De Groene Amsterdammer*, 27-11-2014.
- Hanneke van den Berg, Een haast niet af te breken muur tussen een moeder en haar zoon. In: *Noordhollands Dagblad*, 16-12-2014.
- Marijnke Gerling, Mijn bizarre moeder. In: *Nederlands Dagblad*, 2-1-2015.
- Willy Wouters-Maljaars, Voor 100 euro koekjes kopen. In: *Reformatisch Dagblad*, 15-4-2015.
- Lut Missinne, Een strijd tussen zoon en schrijver. In: *Ons Erfdeel*, nr. 2, mei 2015, jrg. 58, pp. 165-167.
- Arjen Fortuin, Eindelijk prijs voor 'de zichtbare man'. In: *NRC Handelsblad*, 12-5-2015.
- Dirk Leyman, Adriaan van Dis triomfeert. In: *De Morgen*, 12-5-2015.
- Maarten Moll, Adriaan van Dis wint Librisprijs. In: *Het Parool*, 12-5-2015.
- Arjan Peters, De zoon die op zijn moeder lijkt: ijdel, bangig en overbeloofd. In: *de Volkskrant*, 12-5-2015.
- Joost van Velzen, Libris Literatuurprijs naar Adriaan van Dis. In: *Trouw*, 12-5-2015.
- Kester Freniks, Van Dis geeft zijn moeder een podium. In: *NRC Handelsblad*, 23-12-2015.